

Grensoverschrijdend gedrag in de culturele sector

BOEKMAN

Jack van der Leden

Grensoverschrijdend gedrag in de culturele sector

Sinds #MeToo is er meer aandacht voor grensoverschrijdend gedrag in de samenleving. Ook in de culturele en creatieve sector zijn misstanden aan het licht gekomen, met name in de kunstvakopleidingen en de podiumkunsten. Waar ging het mis en hoe kon dit gebeuren? En welke maatregelen zijn er genomen om het sociale klimaat te verbeteren?

Met grote regelmaat komen gevallen van grensoverschrijdend gedrag in de culturele en creatieve sector aan het licht.¹ Denk aan (seksuele) intimidatie, (machts)misbruik, pesterij, psychologische mishandeling, discriminatie. Het thema staat inmiddels hoog op de politieke agenda. 'Iedereen die werkzaam is in de culturele en creatieve sector, daartoe een opleiding volgt of kunst en cultuur beoefent binnen de amateurkunst zou dat op een veilige manier moeten kunnen doen.' Met deze woorden opende demissionair minister Van Engelshoven van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) haar adviesaanvraag aan de Raad voor Cultuur over grensoverschrijdend gedrag in de culturele en creatieve sector, d.d. 1 juni 2021 (Engelshoven 2021a; 2021b). Ook Touria Meliani, wethouder van Cultuur in Amsterdam, vroeg er aandacht voor en riep de sector op stappen te ondernemen (Meliani 2021; Zonder auteur 2021e).^{2,3} En in de zomer van 2021 kondigde de Inspectie van het Onderwijs een **onderzoek** aan naar de sociale veiligheid in het hoger onderwijs naar aanleiding van verschillende casussen en andere signalen over een onveilig leer- en werkklimaat bij opleidingen in met name de kunst- en modesector.

Het risico op grensoverschrijdend gedrag is groter als er sprake is van ongelijke machtsverhoudingen of afhankelijkheidsrelaties

De Kennisbank van de Boekmanstichting beschikt over een groot aantal documenten over grensoverschrijdend gedrag in de culturele sector. Van kranten- en tijdschriftartikelen tot onderzoeksrapporten en brandbrieven. Deze *Verkenning* in de reeks *Boekman Extra* biedt een overzicht van de belangrijkste documenten. Zij werpen licht op de casussen die de aanleiding waren voor de adviesaanvraag van de minister, de lessen die door de betrokken culturele organisaties getrokken zijn, en de acties die zij ondernamen (zie ook Linden 2021).

Advies

Het risico op grensoverschrijdend gedrag is groter als er sprake is van ongelijke machtsverhoudingen of afhankelijkheidsrelaties, schrijft Van Engelshoven. 'In de culturele en creatieve sector kan hiervan sprake zijn. Denk aan audities in de podiumkunsten, opdrachtverlening in de creatieve sector en de machtsverhouding tussen leraar en leerling op de kunstvakopleidingen.' Daar komt bij dat het kunstenaarschap vaak als roeping wordt gezien. 'Iets waar je je vol overgave op moet storten wil je tot volledige artistieke bloei komen. Dat maakt het soms extra moeilijk om te bepalen waar dan precies de grenzen van het toelaatbare liggen' (Engelshoven 2021a). De maatschappelijke opgave is volgens de minister om alle vormen van grensoverschrijdend gedrag te signaleren, te stoppen en tijdig passende hulp te bieden, of nog beter, om het te voorkomen. Zij vraagt in het advies aan de Raad voor Cultuur met name om inzicht te geven in hoe de sector zijn verantwoordelijkheid kan vormgeven. Wat kan de sector anders doen en hoe kan het ministerie hierin ondersteunen? De minister vraagt om specifiek aandacht te besteden aan de hele keten en daarbij te starten bij het kunstvakonderwijs (Ibid.).

In augustus jongstleden stelde de Raad voor Cultuur een commissie samen onder leiding van Winnie Sorgdrager, Minister van Staat en oud-voorzitter van de Raad voor Cultuur. Het advies zal in maart 2022 worden gepresenteerd.⁴

Kunstvakonderwijs

Met name binnen de beeldende kunst- en podiumkunstsector was er de afgelopen jaren regelmatig sprake van grensoverschrijdend gedrag.⁵ Meerdere beeldende kunst- en

theateropleidingen raakten in opspraak. Langzaam wordt duidelijk dat er iets grondig mis is, schrijft Judith Boessen in *Mister Motley* (Boessen 2020, 2021). Hoe komt het dat een academie haar studenten niet in bescherming neemt? Waarom worden signalen niet adequaat opgepikt? Waardoor werd dit gedrag getolereerd en zelfs vergoelikt? Niet alleen binnen de academies maar ook daarna, in het professionele kunstcircuit. Ze houdt het op ‘weeffouten in het academisch onderwijs die ervoor zorgen dat men te laat en te laks heeft gereageerd’. Kern van het probleem is volgens haar de historische ongelijkheid tussen mannen en vrouwen in de kunstwereld, die nog steeds voortduurt, waardoor ook op de academies onder andere seksisme blijft sluimeren (Boessen 2020). Maar, redeneert ze in een vervolgartikel, studentes zijn steeds vaker in de meerderheid op academies, en ‘massa maakt macht’. ‘Ze (...) hebben sinds #MeToo de wind mee want de publieke opinie is sindsdien gekanteld en geeft slachtoffers steeds vaker gelijk’ (Boessen 2021).

Dingeman Kuilman was voorzitter van het College van Bestuur van ArtEZ, de hogeschool voor de kunsten in Arnhem, Enschede en Zwolle, een van de opleidingen waar het in 2019 misging. Hij pleit in *NRC Handelsblad* voor een stevige herstructurering van de culturele sector. Het initiatief daartoe zal niet vanuit het kunstonderwijs komen, denkt hij, want daarvoor zijn de zakelijke belangen om alles bij het oude te laten, te groot. Kuilman, momenteel directeur van het Stedelijk Museum Breda, schrijft de toename van meldingen van misbruik toe aan de veranderde tijdgeest, waarin we nu vraagtekens plaatsen bij zaken die volgens hem lange tijd als normaal golden, of werden getolereerd. En aan de sociale media waarmee ervaringen sneller worden gedeeld (zie ook Curvers et al. 2020). Verder pleit hij onder andere voor minder studenten. De groei van de academies heeft druk gezet op de leermethoden en bijgedragen aan de ontsporingen, legt hij uit. Ook is hij voorstander van meer doorstroom van docenten door flexibilisering van de arbeidsverhoudingen. ‘Docenten zijn nu soms decennia aan opleidingen verbonden. Hun persoonlijke dogmatiek drukt soms een zwaar stempel op opleidingen’ (Hielkema et al. 2021a).

ArtEZ zag zich in de zomer van 2019 genoodzaakt het hoofd van de afdeling grafische vormgeving op non-actief te stellen. Aanleiding waren klachten van (oud-)studenten over de onveilige werksfeer op zijn afdeling. De lesmethoden van de docent zouden hebben geleid tot psychologische problemen en grote uitval van getalenteerde studenten (Ibid.). Pogingen van Kuilman om ingrijpende veranderingen door te voeren, stuitte intern op weerstand en leidden na drieënhalve jaar tot zijn vertrek (Ibid.). ‘Wat kunstenaars doen is zo verbonden met hun eigen identiteit. Iedere verandering wordt daardoor als een persoonlijke aanval ervaren’, legt hij uit. Hij spreekt van een ‘gestoorde didactiek’. Kuilman: ‘Spreek studenten aan op waar ze goed in zijn, en bouw op vertrouwen. Studenten iets leren door ze eerst af te breken, schept machtsverhoudingen en afhankelijkheidsrelaties’ (Ibid.).

Ook de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten (KABK) in Den Haag, de Rijksakademie van Beeldende Kunsten in Amsterdam, Amsterdam Fashion Institute (Amfi), de Willem de Kooning Academie in Rotterdam, de Design Academy Eindhoven en de Amsterdamse Theaterschool werden geconfronteerd met klachten over ernstig grensoverschrijdend gedrag en schakelden externe onderzoeksbureaus in. Een kort overzicht.

Casus Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten (KABK), Den Haag

Beeldend kunstenaar Julian Andeweg werd in oktober 2020 in *NRC Handelsblad* door meerdere vrouwen en mannen beschuldigd van verkrachting, aanranding, geweldpleging, intimidatie en/of stalking (Borg et al. 2020a; 2020b).⁶ Het seksueel geweld zou ook op de KABK hebben plaatsgehad, waar hij tussen 2008 en 2013 aan verbonden was. Het Openbaar Ministerie stelde een onderzoek in. Naar aanleiding van het krantenartikel werd op Instagram een call-outaccount (CalloutDutchArts-Institutions) opgericht, waar anoniem ervaringen met wangedrag in de Nederlandse kunstwereld werden gedeeld. Herhaaldelijk vielen de namen van twee KABK-medewerkers, die vervolgens werden geschorst (Nandram 2020). In opdracht van de raad van toezicht

verrichtte bureau Bezemer & Schubad onderzoek naar de bedrijfscultuur op de academie. Daarmee bleek veel mis. Het kritische rapport maakt melding van jarenlange sociale onveiligheid, gebrek aan didactische kwaliteiten van de docenten en een topdownmanagementstijl van directeur Marieke Schoenmakers, waardoor er een onveilig bedrijfsklimaat is ontstaan (Kamp et al. 2021). Het rapport doet ook aanbevelingen, die betrekking hebben op de communicatie, zoals het aanstellen van externe vertrouwenspersonen en een schoolpsycholoog. Maar ook op het management, zoals versterking van HR en het opstellen van een actieplan met aandacht voor tijdelijke contracten, het terugbrengen van de werkdruk en beleid voor ongewenste omgangsvormen (Ibid., 28, 29). De raad van toezicht neemt de conclusies en aanbevelingen over (Borg et al. 2021a). Schoenmakers vertrekt per direct. Ook haar opvolger, interim-directeur Paul van Maanen, legt vier maanden later het werk neer. Zijn poging om de organisatie te hervormen en afdelingshoofden minder zeggenschap te geven, stuitte op weerstand van studenten en staf (Borg et al. 2021c). In een open brief bekritisieren studenten en staf het Bezemer-rapport omdat het functioneren van de raad van toezicht onvoldoende is belicht in het onderzoek (Hielkema et al. 2021d).

‘Werk aan een cultuur waarin het geen teken van zwakte is om hulp te zoeken’

Casus Rijksakademie van Beeldende Kunsten, Amsterdam

De berichtgeving over kunstenaar Julian Andeweg was voor de Rijksakademie van Beeldende Kunsten in Amsterdam, waar Andeweg in 2015 en 2016 aan verbonden was, aanleiding tot het instellen van een onderzoek naar de sociale veiligheid op de academie. Dit werd verricht door Ivy Advocaten. Uit een samenvatting van het (niet-openbare) rapport blijkt dat er in zes jaar tijd drie gevallen zijn geweest van ernstig (seksueel) grensoverschrijdend gedrag door resident artists (Zonder auteur 2021a). De meldingen van wangedrag zijn op een ad-hocbasis aangepakt. De belangrijkste aanbeveling van Ivy is om hiervoor in de toekomst meer formele structuren en processen in te stellen, zodat de hechte band tussen medewerkers en resident artists geen obstakel hoeft te zijn voor het melden van ongewenst gedrag. Als follow-up heeft het bureau een evaluatie gedaan van de algemene werkwijze rondom meldingen van ongewenst gedrag en psychosociale veiligheid. Sinds november 2020 gold reeds een gedragsreglement dat de resident artists moeten ondertekenen en zijn er twee externe vertrouwenspersonen aangesteld.

Casus Amsterdam Fashion Institute

NRC Handelsblad en *Het Parool* berichtten in maart 2021 over beschuldigingen van grensoverschrijdend gedrag aan het adres van Martijn N., directeur van het Amsterdamse cultureel platform Moam (Hielkema et al. 2021c). Zeker twintig mannen geven aan dat ze slachtoffer zijn geworden van verkrachting, aanranding, drogering en/of mishandeling. Tien van hen waren op dat moment minderjarig. Op basis van gesprekken en getuigenverklaringen concluderen de journalisten dat zeker drie slachtoffers bij de politie melding hebben gemaakt van dit gedrag en dat er aangifte tegen hem was gedaan vanwege poging tot doodslag (Ibid.).⁷ Ook tijdens de periode dat Martijn N. student was aan het Amsterdam Fashion Institute (Amfi), onderdeel van de Hogeschool van Amsterdam, en waar hij in 2012 afstudeerde, waren er klachten over zijn gedrag. De opleiding nam diverse keren maatregelen tegen hem ter bescherming van de leeromgeving voor medestudenten (Ibid.).

Na publicatie van het artikel bracht de Amsterdamse stadszender AT5 meerdere voorvallen aan het licht van (oud)studenten en (oud)docenten van Amfi over hoge werkdruk, pestgedrag, racisme, nachtenlang doorwerken onder invloed van drugs. ‘Veel (oud-)studenten spreken van burn-outs, paniekaanvallen of depressies, ook nog jaren na de opleiding’ (Hindriks et al. 2020). De berichtgeving van AT5 leidde tot vragen in de Tweede Kamer door kamerlid Peters (CDA) over de heraccreditatie van de opleiding (30 april 2021).⁸

Op zijn website bood het Amfi excuses aan aan studenten die zich onveilig hebben gevoeld. Ook kondigde het een onderzoek aan door onderzoeksbureau Bezemer & Schubad naar de bedrijfscultuur en sociale veiligheid op de opleiding. De modeopleiding Amfi is ‘een sociaal onveilige tot zeer onveilige’ organisatie, luidt de conclusie. Studenten hebben te maken gehad met een te hoge werkdruk, zijn geïntimideerd door docenten en konden nergens met hun klachten naartoe (Brugge et al. 2021, 3; Hielkema et al. 2021b). Een deel van hen geeft aan nog steeds negatieve ervaringen te hebben. In het rapport geven studenten uiteenlopende adviezen aan het management, zoals het ontslaan van incapabele docenten, het aanstellen van een psycholoog en vertrouwenspersoon, verbeteren van de communicatie tussen opleiding en studenten, en docenten onderling (Brugge et al. 2021, 33, 34). Zowel de structuur van de opleiding als de cultuur ten behoeve van het melden van sociale onveiligheid behoeven verbetering, stellen de onderzoekers vast. ‘Werk aan een cultuur waarin het geen teken van zwakte is om hulp te zoeken’ (Ibid., 70, 71). Frank Kresin, decaan van de Faculteit Digitale Media en Creatieve Industrie (FDMCI) van de Hogeschool van Amsterdam, geeft aan de conclusies en aanbevelingen voor het verbeteren van de sociale veiligheid over te nemen (Zonder auteur 2021b). Volgens de onderzoekers is hier reeds een begin mee gemaakt (Brugge et al. 2021, 5).

Casus Willem de Kooning Academy, Rotterdam

Op het Instagramaccount @calloutdutchart-institutions verschenen in november 2020 anonieme berichten over grensoverschrijdend gedrag van een docent van de Willem de

Kooning Academy, die met naam werd genoemd. Ze waren voor de opleiding reden Bezemer & Schubad onderzoek te laten doen naar het studie- en werkklimaat op het instituut. De docent zou ongepaste avances hebben gemaakt jegens vrouwelijke studenten. Zij voelden zich daardoor onveilig in zijn aanwezigheid (Leeuwen 2021). De onderzoekers bevelen de directie aan om duidelijker te communiceren over de klachtenprocedure. In reactie heeft Willem de Kooning twee medewerkers aangesteld die adviseren op het gebied van gelijkheid, discriminatie en inclusie. Verder wordt er in de werving meer gestreefd naar diversiteit in het team en het onderwijsprogramma (Gameren 2021; Zonder auteur 2021d).

Casus Design Academy Eindhoven

Op het genoemde call-outaccount kwamen tevens meldingen binnen van een giftige werksfeer op de Design Academy in Eindhoven, veroorzaakt door het hoofd van het departement ‘Identity’ van de opleiding. De directie gaf bureau Bezemer & Schubad opdracht onderzoek te verrichten. Daaruit kwam naar voren dat een grote groep studenten geen vertrouwen meer had in het hoofd. Desondanks kon deze persoon aanblijven. Veel studenten voelden zich niet gehoord. ‘Het afdelingshoofd maakte studenten constant bewust van zijn machtspositie door ze of op te hemelen of juist en plein public aan de schandpaal te nagelen’, reageerde een van hen (Nandram 2021). De directie deelt het onderzoeksrapport niet met de schoolgemeenschap, want dat zou de ‘vertrouwelijkheid en anonimiteit van alle melders’ schaden, maar komt met een verbeterplan (Ibid.). Daarin staat onder andere dat studenten met persoonlijke kwesties niet langer hoeven aan te kloppen bij de studiecoördinator, die een dubbele rol vervulde, maar terecht kunnen bij vertrouwenspersonen. Ook de dialoog tussen studenten en docenten wordt verbeterd.⁹

Casus Amsterdamse Theaterschool

In gesprekken met *de Volkskrant* in 2015 beschuldigden oud-studenten van de Amsterdamse Theaterschool twee docenten van grensoverschrijdend gedrag (Effting et al. 2015). Een van de twee docenten, tevens artistiek leider van de Theaterschool en theaterregisseur, erkent

desgevraagd dat hij in de jaren tachtig relaties met studenten had. ‘Op een dag realiseerde ik me dat mijn positie dat niet toeliet. Maar in de jaren tachtig gebeurde dat gewoon, relaties met studenten. Mijn leidinggevenden deden dat ook. Ik wil het niet goedpraten, maar dat was het klimaat’ (Ibid.). De Theaterschool noemt in een schriftelijke reactie ‘intieme relaties tussen docenten en studenten, alsmede tussen medewerkers, die in studie of werk in een onderlinge afhankelijkheidsrelatie verkeren, niet acceptabel en dus niet geoorloofd’. Volgens vijftien oudstudenten, drie (oud-)docenten en andere ingewijden heerste er jarenlang ‘een cultuur waarin grensoverschrijdend gedrag van docenten zonder consequenties bleef’. De opleiding geeft aan de klachten en signalen te hebben onderzocht. ‘Indien nodig worden er conclusies getrokken en maatregelen genomen. Recente ervaringen binnen de Theaterschool illustreren het vermogen van de organisatie hierin het juiste pad te bewandelen’ (Ibid.; Berg 2015).¹⁰

Lessen geleerd

Tijdschrift *Theatermaker* ging in gesprek met Caspar Nieuwenhuis (directeur HKU Theater) en Rob Ligthert (teamleider/directeur Toneelacademie Maastricht) over de vraag welke veranderingen zijn ingezet door de theateropleidingen (Veenstra et al. 2021). De opleidingsdirecteuren maken deel uit van het Landelijk Netwerk Theaterscholen (LNT). De Nederlandse theateropleidingen zien het als hun primaire taak een veilige leeromgeving te bieden. Ze organiseren daarom evaluatiemomenten voor studenten en docenten om gevoelige onderwerpen te bespreken om situaties van machtsmisbruik en grensoverschrijdend gedrag te voorkomen, vertelt Nieuwenhuis. Verder zijn er afspraken gemaakt over de verschillende aanspreekpunten voor studenten en docenten die zich onveilig voelen. De informele route loopt via de tutor en studieleader of een buddy-systeem van medestudenten. De formele routes gaan via een vertrouwenspersoon of decaan. In Maastricht is de gedragscode voor docenten geactualiseerd en onderdeel geworden van het arbeidscontract, vertelt Ligthert. Als een docent de gedragscode overtreedt en een gedragspatroon laat zien waardoor onveiligheid heerst, dan kan de directie de docent op non-actief

stellen. Maar als een student liever niet formeel melding maakt van grensoverschrijdend gedrag of niet bereid is dat te doen, dan zijn de juridische mogelijkheden om in te grijpen voor de directie beperkt. Studenten kunnen verschillende redenen hebben om terug te deinzen voor actie. ‘Ze zijn gefocust op hun toekomst’, licht Nieuwenhuis toe, ‘een formele procedure kan je storen in je ontwikkeling’ (Ibid.).

Weerbare studenten, diversiteit en inclusie, en de relatie met de omgeving bepalen samen de veerkracht van het kunstonderwijs. Dat zegt de Vereniging Hogescholen in haar *Sectoragenda Kunstonderwijs 2021-2025* (Vereniging Hogescholen 2021b), een gezamenlijke strategische agenda van de vijftien Nederlandse hogescholen met een kunstvakopleiding voor de jaren 2021-2025. Ze noemt een veerkrachtig kunstvakonderwijs van levensbelang (Ibid., 11). Sociale veiligheid staat daarbij centraal. Daarom heeft de sector een gezamenlijke aanpak verder uitgewerkt in *Contouren Code Sociale Veiligheid en plan van aanpak voor het kunstonderwijs* (Vereniging Hogescholen 2021a).¹¹ ‘Er zijn relatief veel individuele onderwijsvormen en er is sprake van een intensieve samenwerking tussen student en docent. Dit maakt het des te meer noodzakelijk om aandacht te hebben voor sociale veiligheid’ (Ibid. 1). Het kunstonderwijs moet daartoe worden aangevuld met ‘een leerlijn die van begin af aan de persoonlijke ontwikkeling tot kunstenaar en de welzijnskant ervan op gang brengt (...) een aanbod van onderwijs en workshops nadrukkelijk gericht op de specifieke ontwikkeling tot kunstenaar en een robuuste infrastructuur van coaching en mentoring, studieloopbaanbegeleiding en studentendecanaat, gekoppeld aan onderzoek op dit terrein, de inzet van kennis uit lectoraten en uitwisseling van best practices’ (Vereniging Hogescholen 2021b, 12).

Verbeteringen

In mei 2021 verscheen samen met bovengenoemde code het *Statement Sociale veiligheid in het kunstonderwijs* (Vereniging van Hogescholen 2021c). Hiermee wilden de Colleges van Bestuur van de gezamenlijke hogescholen voor de kunsten¹² een helder signaal geven, ‘dat laat zien dat de sector ervan doordrongen is, dat sociale veiligheid niet incidenteel, maar

structureel aandacht heeft en behoeft'. En: 'In het kunstonderwijs moet iedereen in een goede en professionele sfeer, die veilig en transparant is, kunnen werken en studeren, zowel in onderwijs als in onderzoek.' Ongewenst gedrag, zoals pesten, discriminatie, (seksuele) intimidatie, agressie, geweld en andere vormen van grensoverschrijdend gedrag, is daarbij onacceptabel en moet worden voorkomen.

Het kunstonderwijs draait zowel om vakinhoudelijke als persoonlijke ontwikkeling, waarbij fysieke en mentale nabijheid een grote rol spelen. 'Dit is zowel een grote kwaliteit van het kunstonderwijs als ook een kwetsbaarheid waar wij ons als sector bewust van zijn' (Vereniging van Hogescholen 2021c, 1). De minister heeft aangegeven verheugd te zijn over het statement sociale veiligheid. 'Onderwerpen die ik al langer benadruk in het borgen van sociale veiligheid, zoals voldoende vertrouwenspersonen, de ombudsfunctie, en diversiteit en inclusie, hebben hierin een plek. Ik ben verheugd dat de kunstensector hierin zijn verantwoordelijkheid neemt' (Engelshoven 2021b).

Het kunstonderwijs draait zowel om vakinhoudelijke als persoonlijke ontwikkeling, waarbij fysieke en mentale nabijheid een grote rol spelen

Culturele veld: podiumkunsten

Hoe zorg je voor een veilige leer- en werkomgeving? Die vraag is niet alleen voor de opleidingen maar ook voor het culturele veld urgent, zoals de podiumkunsten. In de afgelopen jaren kwamen er in deze sector meerdere gevallen van grensoverschrijdend gedrag aan het licht. Bijvoorbeeld bij castingbureau Kemna Casting. Job Gosschalk bleek zijn positie als directeur, later als regisseur, schrijver en film- en televisieproducent, jarenlang te hebben misbruikt. Elf acteurs vertelden aan *de Volkskrant* over seksuele intimidatie en machtsmisbruik (Bouma et al. 2017).

Nog twee casussen.

Casus Toneelgroep Oostpool

In juni 2020 legde Marcus Azzini, artistiek directeur van Toneelgroep Oostpool, zijn functie neer naar aanleiding van (nieuwe) beschuldigingen van grensoverschrijdend gedrag. De zaak tegen Azzini is een paar maanden eerder, in maart, in gang gezet als vier ex-medewerkers van Toneelgroep Oostpool aan de raad van toezicht melding maken van seksuele intimidatie en machtsmisbruik binnen de organisatie. De raad laat bureau Bezemer & Schubad onderzoek doen. Dit onderzoek pleit Azzini vrij van de aanklachten, wel is sprake van 'niet geheel goed werkgeverschap' (Lems 2020b). Azzini beloofde verbetering. *NRC* ontdekt vervolgens dat een aantal meldingen van grensoverschrijdend gedrag door Bezemer & Schubad was genegeerd. Ook ontving de raad van toezicht een brief van 29 (ex-)medewerkers van het gezelschap waarin ze stellen dat de raad onzorgvuldig is omgegaan met de melders van ongewenst gedrag. Het theatergezelschap uit Arnhem stelt daarom een tweede onderzoek in, en zoekt daarvoor contact met [Mores](#), het meldpunt ongewenste omgangsvormen Nederlandse culturele en creatieve sector. Azzini legt daarop zijn functie per direct en tot nader order neer. Het resultaat van het tweede onderzoek, verricht door Leo ten Brink en Tamara de Reu, leidt tot beëindiging van het contract met Azzini en het vertrek van de voorzitter van de raad van toezicht, Karen Verkerk (Janssen 2021a). In het rapport wordt stevige kritiek geuit op zowel het functioneren van de toenmalig zakelijk leider Ruud van Meijel als Azzini. Hun wordt vooral machtsmisbruik en

intimiderend optreden respectievelijk seksueel grensoverschrijdend gedrag verweten (Janssen 2021a; 2021b).

Casus Concertgebouworkest

Het Concertgebouworkest ontsloeg in 2018 chef-dirigent Daniele Gatti per direct vanwege ongepast gedrag jegens KCO-musici (Spel 2018). Directe aanleiding was een artikel in *The Washington Post* (Midgette et al. 2018) waarin musici Gatti beschuldigden van ongewenste intimiteiten in 1996 en 2000.

In de verklaring van het orkest over het ontslag wordt melding gemaakt van ‘commotie onder stakeholders in binnen- en buitenland’. ‘Die zin vat goed samen in wat voor krachtenveld een internationaal toporkest als het Concertgebouworkest staat: de publieke opinie van sponsors en relaties in het buitenland is van levensbelang voor de reputatie en financiering’, schrijft Spel (Ibid.). ‘Een chef van besproken gedrag kan het orkest zich niet veroorloven.’ ‘De angst voor reputatieschade is niet denkbeeldig’, zegt ook hoogleraar muziekwetenschappen Emile Wennekes in *de Volkskrant* (Westerlaken 2018). Volgens hem liggen ‘de rigide machtsverhoudingen binnen de orkesten mede ten grondslag aan het wangedrag’ (Ibid.).¹³ Hoe denken orkestleden over het gedwongen vertrek van de chef-dirigent Daniele Gatti? *De Volkskrant* sprak er velen in de maanden na zijn ontslag. Een aantal van hen had last van de onrust, sommigen zeiden zich geïntimideerd te voelen door de directie. Ze zijn van mening dat er geen serieus onderzoek heeft plaatsgevonden en geloven niet dat de vermeende misdrijvingen zwaar genoeg waren voor de beëindiging van het contract. De vijf musici die in de krant worden geciteerd konden dat overigens uitsluitend anoniem doen, vanwege het spreekverbod met de media (Kerkhof et al. 2019).

Preventie

In opdracht van de Nederlandse Associatie voor Podiumkunsten (NAPK) verrichtte Eric de Ruijter in 2019 een afstudeeronderzoek naar mogelijkheden voor de NAPK om de prevalentie van een zwijgcultuur en ongewenste omgangsvormen in de werkomstandigheden van de podiumkunsten te voorkómen dan wel te beperken. Op basis van literatuuronderzoek,

enquête en interviews formuleert De Ruijter aanbevelingen en mogelijke interventies aan de sector (Ruijter 2019, Lems 2020a). Het literatuuronderzoek wijst uit dat er een correlatie is tussen het ontstaan van een zwijgcultuur en door werknemers ervaren onrecht, waaronder ongewenste omgangsvormen. Ook komt naar voren dat een autoritaire leiderschapsstijl en een leiding die weinig feedback vraagt van de medewerkers, kan leiden tot een zwijgcultuur in de gehele organisatie. Oplossingen ziet de auteur in meer dialoog tussen alle medewerkers van een organisatie over normen en waarden, vooronderstellingen en gedrag. Voor het praktijkonderzoek interviewde hij twaalf zakelijk leiders van NAPK-gezelschappen over de stand van zaken in hun organisaties. Maatregelen om ongewenst gedrag te voorkomen staan in de kinderschoenen, zo blijkt. Hij pleit voor het updaten van de PodiumRIE, het risico-inventarisatie-instrument voor de podiumkunsten, met risico’s op ongewenste omgangsvormen (Ruijter 2019, 28). Een kennisplatform kan ervoor zorgen dat kennis over het thema voor de gehele sector toegankelijk wordt (Lems 2020a). Momenteel werkt de NAPK aan een [beleidskader](#) ter preventie van ongewenst/grensoverschrijdend gedrag in de podiumkunstensector. Handvatten en tools moeten instellingen helpen om te inventariseren waar in de organisatie en in het productieproces verhoogde risico’s zijn op ongewenst gedrag en hoe ze die kunnen minimaliseren. Ook ACT, de belangenvereniging voor acteurs, zet zich in voor een veilige werksituatie en startte in maart 2021 de campagne *Het is tijd voor verandering*. Een speciale commissie Veilige Werkvloer stelde richtlijnen op voor culturele instellingen om grensoverschrijdend gedrag aan te pakken (Bussemaker et al. 2021).

Toekomst

Geheel in lijn met de aanbevelingen uit de vele onderzoeken die in deze *Verkenning* genoemd zijn, pleiten de ondertekenaars van het *Statement Sociale veiligheid in het kunstonderwijs* voor transparantie, bijvoorbeeld in de vorm van contact- en vertrouwenspersonen waar studenten en docenten hun klachten en bezwaren kenbaar kunnen maken. Het is ‘van doorslaggevend belang dat studenten en medewerkers

elkaar kunnen en durven aanspreken op gedrag' (Vereniging van Hogescholen 2021c, 1). Daartoe dienen 'uiteraard binnen de organisatie de structuren aanwezig te zijn waarbinnen melding gemaakt kan worden van eventuele ongewenste ervaringen. Vertrouwenspersonen en de klachtenprocedure spelen hierin een belangrijke rol, maar ook het actief en met regelmaat in beeld blijven brengen van mogelijke risico's op het vlak van sociale veiligheid en van de ervaren sociale veiligheid door studenten en docenten is essentieel' (Ibid., 2). Ook noemen ze de noodzaak van aanpassingen in de bedrijfsvoering: meer aandacht voor onderwijs- en beoordelingsvormen, personeelsbeleid (denk aan doorstroming docenten) en ruimte voor dialoog. '[Het is van belang] dat elk signaal wordt opgevolgd en dat er nooit wordt weggekeken, maar altijd actie wordt ondernomen' (Ibid., 1). •

Literatuur

- Berg, S. van den (2015) '[De Theaterschool – affaire, een roundup](#)'. Op: [www.theaterkrant.nl](#), 25 juli.
- Boessen, J. (2020) '[Wat is er mis met de kunstacademie? Op zoek naar weeffouten in het kunstonderwijs \[deel I\]](#)'. In: *Mister Motley*, 21 december.
- Boessen, J. (2021) '[Wat is er mis met de kunstacademie? Hoe het avant-gardisme kunstonderwijs is de weg zit \[deel III\]](#)'. In: *Mister Motley*, 22 april.
- Borg, L. ter en C. Houtekamer (2020a) '[Wegkijken van wangedrag: een spoor van geweld](#)'. In: *NRC Handelsblad*, 31 oktober.
- Borg, L. ter en C. Houtekamer (2020b) '[Kunstacademie KABK stelt intern onderzoek in](#)'. In: *NRC Handelsblad*, 4 november.
- Borg, L. ter en C. Houtekamer (2021a) '[Rapport zeer kritisch op bedrijfscultuur op KABK; directeur vertrekt](#)'. In: *NRC Handelsblad*, 23 maart.
- Borg, L. ter en C. Houtekamer (2021b) '["Warme sfeer", maar wel grensoverschrijdend gedrag: onderzoek Rijksacademie](#)'. In: *NRC Handelsblad*, 22 april.
- Borg, L. ten en C. Houtekamer (2021c) '[Interim-directeur Haagse academie stapt op: sociale veiligheid](#)'. In: *NRC Handelsblad*, 1 juli.
- Bouma, K., M. Miserus en A. Stoffelen (2017) '"Iedereen wist het. Niemand durfde ermee naar buiten te komen, vanwege zijn machtspositie"; "Kom even lekker zitten." Hoe de spil in de filmwereld over grenzen kon gaan: #MeToo'. In: *de Volkskrant*, 8 november.
- Brugge, G.W. van der, J. Pulles en B. Driessen; Bezemer & Schubad (2021) '[Onderzoek onder studenten, oud-studenten en medewerkers naar de ervaren sociale veiligheid in het Amsterdam Fashion Institute = An investigation among current students, former students, and employees on how they experienced social safety at the Amsterdam Fashion Institute](#)'. Amsterdam: Hogeschool van Amsterdam.
- Bussemaker, R. (et al.) (2021) '[Het is tijd voor verandering](#)'. Amsterdam: Acteursbelangen.
- Curvers, E. en A. van Leeuwen (2020) '[Met naam en toenaam beschuldigen op Instagram: mag dat en wat levert het op? : call out Dutch art institutions](#)'. In: *de Volkskrant*, 15 november.
- Eftting, M. en W. Feenstra (2015) '[Twee docenten Theaterschool beschuldigd van relaties met studenten](#)'. In: *de Volkskrant*, 16 juli.
- Engelshoven, I.K. van (2021a) '[Adviesaanvraag over grensoverschrijdend gedrag in de culturele en creatieve sector](#)'. Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- Engelshoven, I.K. van (2021b) '[Antwoord op schriftelijke vragen van lid Peters \(CDA\) aan de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap over het bericht "Onveilige sfeer op modeshool Amfi: Een docent vergeleek mijn Arabische model met een seriemoordenaar"](#)'. Tweede Kamer, nr. 3153, 14 juni.
- Gameren, E. van (2021) '[Onderzoek Willem de Kooning Academie: wel grensoverschrijdend gedrag, geen onveilig klimaat](#)'. Op: [profielen.hr.nl/2021/onderzoek-willem-de-kooning-academie-wel-grensoverschrijdend-gedrag-geen-onveilig-klimaat](#).
- Hermus, S. (2021) '[Gamewereld is seksisme op de werkvloer zat: "We moeten kappen met geschokt te zijn"](#)'. In: *de Volkskrant*, 3 augustus.
- Hielkema, D. en A. Ribbens (2021a) '[Interview Dingeman Kuilman, oud-bestuurder Artez: "Met het kunstonderwijs is iets fundamenteel mis"](#)'. In: *NRC Handelsblad*, 22 april.
- Hielkema, D. en A. Ribbens (2021b) '[Rapport: Amfi geen veilige leer- en werkomgeving](#)'. In: *NRC Handelsblad*, 1 juli.
- Hielkema, D., A. Ribbens en M. van Rossum (2021c) '"Jonge jongetjes, nieuw in de gayscene, Daar gaat hij voor"'. In: *NRC Handelsblad*, 13 maart.
- Hielkema, J. (et al.) (2021d) *For the resignation of the Board of Governors at the Royal Academy of Art, The Hague*. (Den Haag): s.n.
- Hindriks, M. en F. Weel (2020) '[Onveilige sfeer op modeshool Amfi: "een docent vergeleek mijn arabische model met een seriemoordenaar"](#)'. Op: [www.at5.nl/artikelen/208618/onveilige-sfeer-opmodeshool-amfi-een-docent-vergeleek-mijn-arabische-model-met-eenseriemoordenaar](#).
- Janssen, H. (2020) '[Ontgiften](#)'. In: *de Volkskrant*, 11 maart.
- Janssen, H. (2021a) '[Artistiek directeur Marcus Azzini definitief weg bij toneelgroep Oostpool](#)'. In: *de Volkskrant*, 8 januari.
- Janssen, H. (2021b) '[Toneelgroep Oostpool diep door het stof na machtsmisbruik en grensoverschrijdend gedrag](#)'. In: *de Volkskrant*, 19 januari.
- Kamp, J. en B. Driessen; Bezemer & Schubad (2021) '[Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten, Den Haag: rapportage cultuuronderzoek: Rotterdam, 23 maart 2021](#)'. Rotterdam: Bezemer & Schubad.
- Kerkhof, M. en G. van Oorschot (2019) 'Niet meer fluitend naar het werk?'. In: *de Volkskrant*, 15 februari.
- Leeuwen, A. van (2021) '[Kunstacademie Rotterdam neemt maatregelen na grensoverschrijdend gedrag](#)'. In: *de Volkskrant*, 31 maart.
- Lems, M. (2020a) '[De strijd tegen grensoverschrijdend gedrag](#)'. In: *Theatermaker*, jrg. 141, nr. 2, maart, 56-58.
- Lems, M. (2020b) '[Waarom Azzini zijn werk alsnog neerlegt bij theatergroep Oostpool](#)'. In: *NRC Handelsblad*, 10 juni.
- Linden, T. van der (2021) '[Stemming: hoe gaat de culturele sector om met grensoverschrijdend gedrag?](#)'. Op: [www.mestmag.nl](#), 14 april.
- Meliani, T. (2021) '[Brief van Amsterdamse wethouder van Cultuur Touria Meliani aan de gemeenteraad d.d. 17 maart 2021: "Grensoverschrijdend gedrag in de kunst- en cultuursector"](#)'. Amsterdam: s.n.

- Midgette, A. en P. McGlone (2018) *'Assaults in dressing rooms. Groping during lessons. Classical musicians reveal a profession rife with harassment'*. Op: www.washingtonpost.com, 26 juli.
- Nandram, A. (2020) *'Studenten voeren actie op Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten in Den Haag: twee docenten zijn inmiddels geschorst'*. In: *de Volkskrant*, 9 november.
- Nandram, A. (2021) *'Design Academy Eindhoven gaat ondanks rapport over giftige sfeer verder met in opspraak geraakte afdelingshoofd'*. In: *de Volkskrant*, 21 maart.
- Nieber, L. en M. Thie (2020) *'Het is lastig nee zeggen tegen de man die jouw boek gaat bespreken'*. In: *NRC Handelsblad*, 30 mei.
- Ruijter, E. de (2019) *'De grens opzoeken - niet overschrijden: afstudeeronderzoek naar interventies ter voorkoming van ongewenste omgangsvormen in de Nederlandse podiumkunsten'*. Leiden: Hogeschool NTL.
- Spel, M. (2018) *'Ontslag Gatti brengt orkest in problemen'*. In: *NRC Handelsblad*, 3 augustus.
- Veenstra, J. en B. van Heerikhuizen (2021) *'Kaders en codes: theaterschooldirecteuren over grensoverschrijding en grensvervaging'*. In: *Theaterkrant Magazine*, jrg. 142, nr. 4, 14-18.
- Vereniging Hogescholen (2021a) *'Contouren Code Sociale Veiligheid en plan van aanpak voor het kunstonderwijs'*. Den Haag: Vereniging Hogescholen.
- Vereniging Hogescholen (2021b) *'Sectoragenda HBO kunstonderwijs 2021-2025'*. Den Haag: Vereniging Hogescholen.
- Vereniging Hogescholen (2021c) *'Statement Sociale veiligheid in het kunstonderwijs'*. Den Haag: Vereniging van Hogescholen.
- Westerlaken, N. (2018) *'#MeToo kost maestro Gatti de kop'*. In: *de Volkskrant*, 3 augustus.
- Zonder auteur (2021a) *'Aanbevelingen van de Cultural Review van de Rijksakademie'*. Rotterdam: Rijksakademie van beeldende kunsten.
- Zonder auteur (2021b) *'Amfi neemt conclusies en aanbevelingen uit onderzoek over: mode-instituut intensificeert het werken aan sociale veiligheid'*. Op: www.hva.nl/content/nieuws/nieuwsberichten.html.
- Zonder auteur (2021c) *'Inspectie onderzoekt angstcultuur mode- en kunstopleidingen: "We zien dat onveiligheid kan ontstaan"'*. In: *Het Parool*, 3 juni.
- Zonder auteur (2021d) *'Report of findings based on the analysis, conclusion and recommendations of the report by Bezemer & Schubad on the learning and working environment of the Willem de Kooning Academy'*. Rotterdam: Willem de Kooning academy.
- Zonder auteur (2021e) *'Wethouder Meliani: "We moeten taboesfeer rond seksueel geweld doorbreken"'*. In: *NRC Handelsblad*, 18 maart.

Noten

- Met de Kunstenbond, het Platform voor Freelance Musici en de Nederlandse Beroepsvereniging voor Nederlandse Film- en Televisiemakers stelde KRO Brandpunt in 2018 een enquête op over #MeToo in de cultuursector. Bijna de helft van de 550 respondenten gaf aan zelf te maken te hebben gehad met seksueel grensoverschrijdend gedrag, zie nbf.nl/2018/11/28/uitkomsten-enquete-seksueel-grensoverschrijdend-gedrag-in-de-cultuursector
- Directe aanleiding waren berichten in *NRC Handelsblad* en *Het Parool* over seksueel wangedrag door een voormalige student van de Amsterdam Fashion Institute (Amfi) (Hielkema et al. 2021c).
- De Rotterdamse Raad voor Kunst en Cultuur (RRKC) inventariseert voor het college en de sector de mate waarin machtsongelijkheid leidt tot grensoverschrijdend gedrag in de Rotterdamse cultuursector. Het doel ervan is het agenderen van het onderwerp en het sensibiliseren van de Rotterdamse cultuursector.
- De andere leden van de commissie zijn Leo ten Brink, Janice Deul, Monique Duurvoort, Bram Jansen en Pauline Meurs. Vanuit de Raad voor Cultuur nemen Brigitte Bloksma en Lennart Booij deel aan de commissie.
- Er zijn ook voorbeelden uit andere sectoren dan de beeldende kunst en podiumkunsten bekend. Zie Nieber et al. (2020) over literatuurcriticus Arjan Peters van *de Volkskrant*. Hij werd op non-actief gesteld vanwege zijn vrijpostige benadering van schrijfsters, waarmee hij zijn onafhankelijkheid en daarmee zijn integriteit als recensent op het spel zette. Ook binnen de game-industrie heerst seksisme op de werkvloer, zie Hermus (2021).
- De berichten over Julian Andeweg in oktober 2020 en de discussies die daarop volgden waren voor debatcentrum De Balie in Amsterdam aanleiding voor een debat over machtsverhoudingen in de kunstwereld in mei 2021. Wat zijn de heersende normen en waarden en wie beslist waar de grenzen liggen? Welke systematische veranderingen zijn er nodig voor een inclusieve en veilige kunstwereld? Met medewerking van Tinkebell, Antonio José Guzman, Judith Boessen, Zippora Elders en Sepp Eckenhausen, onder leiding van Jörgen Tjon A Fong. Zie debalie.nl/programma/tussen-kunst-en-macht-19-05-2021
- 3 oktober 2021 werd bekend dat de *Stichting Moam ermee stopt*. Sponsors wilden niet meer met de Amsterdamse instelling samenwerken na de berichtgeving over Martijn N. Onderzoek, uitgevoerd door het forensisch onderzoeksbureau Integis, in opdracht van Moam, bevestigt dat er bij de mode-instelling sprake was van een onveilige werkomgeving wegens het grensoverschrijdend gedrag van de directeur.
- De vraag was in hoeverre de Nederlands-Vlaamse Accreditatieorganisatie (NVAO) in staat is om op grond van de onveilige situatie de opleiding niet goed te keuren. Volgens minister Van Engelshoven (OCW) is die mogelijkheid er niet, omdat de criteria onderwijsleeromgeving en toetsing onder de verantwoordelijkheid van de instelling zelf vallen. Wel kan de Inspectie van het Onderwijs een onderzoek instellen, vertelde de minister, bijvoorbeeld op basis van berichten in de media (Engelshoven 2021b). In de zomer van 2021 kondigt de Inspectie inderdaad een onderzoek aan naar de sociale veiligheid in het hoger onderwijs (Zonder auteur 2021c, www.onderwijsinspectie.nl/actueel/nieuws/2021/06/03/onderzoek-naar-sociale-veiligheid-in-het-hoger-onderwijs)
- www.designacademy.nl/p/about-dae/inclusivity-and-culture/inclusivity-and-culture-updates
- In 2020 verscheen de film *Ruut Weissman – de Hoofdpersoon*. Op verzoek van filmmaker Judith de Leeuw regisseert Ruut Weissman een solo-voorstelling over de machtsrelatie tussen een docent en een leerling, tussen een actrice en een regisseur. In de voorstelling speelt Harriët Stroet een voormalig studente die haar theaterdocent confronteert met het misbruiken van zijn machtspositie. Zowel Weissman als Stroet heeft persoonlijke ervaringen met deze thematiek. Weissman, artistiek leider van de ATKA en kleinkunstregisseur, zou volgens *de Volkskrant* in de jaren tachtig verschillende keren een verhouding hebben gehad met een studente (Effting et al. 2015). www.2doc.nl/documentaires/series/2doc/2020/Ruut-Weissman---De-Hoofdpersoon.html
- Ook Ilja Leonard Pfeijffer en Bram Jansen hebben allebei een toneelstuk geschreven over seksueel grensoverschrijdend gedrag in de film- en theaterwereld (Janssen 2020).
- De code is met ingang van het studiejaar 2021/2022 geïmplementeerd en bestaat uit drie delen. Ten eerste het kader sociale veiligheid voor het kunstonderwijs, waarin sociale veiligheid wordt gedefinieerd en de algemene doelstellingen van de code worden omschreven. Ten tweede de organisatieonderdelen sociale veiligheid, waarin de minimaal benodigde organisatieonderdelen zijn vastgelegd om sociale veiligheid binnen de kunstopleidingen te kunnen borgen. Daarnaast wordt een samenwerkingsverband opgezet om kennis en ervaringen uit te wisselen en deze gezamenlijk op een hoger niveau te brengen. En ten derde het beleid en monitoring sociale veiligheid, waarin wordt beschreven welke elementen er in een door elke instelling op te stellen beleidsdocument sociale veiligheid aan de orde dienen te komen (Vereniging Hogescholen 2021a, 1).
- Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten, ArtEZ University of the Arts, Avans Hogeschool, Codarts Rotterdam, Design Academy Eindhoven, Fontys Hogescholen, Gerrit Rietveld Academie, Hanze-hogeschool Groningen, Hogeschool der Kunsten Den Haag, Hogeschool Inholland, Hogeschool Rotterdam, Hogeschool voor de Kunsten Utrecht en Zuyd Hogeschool (Vereniging van Hogescholen 2021c).
- Sinds eind 2017 #MeToo in gebruik is als verzamelnaam voor de bekendmaking van ervaringen met seksuele intimidatie, werden al verschillende dirigenten ontslagen (Spel 2018).

Jack van der Leden is redacteur van *Boekman* en informatiespecialist bij de Kennisbank van de Boekmanstichting

Colofon

Boekman Extra is een onregelmatig verschijnende digitale uitgave van de Boekmanstichting.

De Boekmanstichting verzamelt en verspreidt kennis en informatie over kunst en cultuur in beleid en praktijk. Het werkterrein omvat het kunst- en cultuurbeleid van de overheden, particuliere financiering van kunst, de sociaal-economische en juridische aspecten van de kunsten en het kunstenaarsberoep, marketing en sponsoring, culturele organisaties en manifestaties, kunst in relatie tot (nieuwe) media, cultuurbehoud, kunst-educatie, amateurkunst en kunstvakonderwijs.

Zie ook www.boekman.nl

Redactie

Jan Jaap Knol
Jack van der Leden
André Nuchelmans
Janina Pigaht

Productie

Jack van der Leden
André Nuchelmans

Redactieadres

Boekmanstichting,
t.a.v. redactie
Boekman Extra
Herengracht 415,
1017 BP Amsterdam,
telefoon 020 – 624 37 36,
e-mail
redactie@boekman.nl

Kopij volgens de redactie-aanwijzingen via e-mail

Eindredactie en correctie

Taalbureau IJ, Amsterdam

Beeldredactie

André Nuchelmans
Joseph Plateau

Vormgeving

Joseph Plateau grafisch
vormgevers, Amsterdam

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Al het mogelijke is gedaan om rechthebbenden van beeld te achterhalen. Indien u meent over auteursrechten te beschikken van beeld in deze *Boekman Extra*, dan kunt u contact opnemen met de Boekmanstichting in Amsterdam.